

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szláv Nyelvtudományi Doktori Program

Horváthné Farkas Éva

**A magyarországi szlovák és német nemzetiségi iskolákat
látogató tanulók nyelvhasználatának komparatív vizsgálata**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Budapest, 2009.

1. A dolgozat tárgya

Dolgozatomban szlovák és német nemzetiségi gimnáziumokat látogató tanulók nyelvhasználati szokásait, a magyar és a nemzetiségi nyelvhez való kötődésüket, illetve a kódváltások típusait vizsgálom. A kutatás színhelyeként azért esett a választásom a gimnáziumokra, mivel a középiskola kiválasztásában a szülők véleménye mellett a tanulók tudatos döntése, személyes elhivatottságuk is nagyobb mértékben érvényesül, mint az általános iskola esetében. Mindamellet a nemzetiségi közoktatásban ez az az iskolatípus, amelyben a legnagyobb eséllyel sajátíthatják el a tanulók a nemzetiségi anyanyelvet, illetve koruknál fogva fejlettebb nemzetiségi identitástudattal rendelkeznek, s bonyolultabb kérdésekben is önálló vélemény-nyilvánításra képesek.

Az anyaggyűjtést a 2008/09-es tanévben, háromféle módszerrel végeztem: 1. kérdőíves megkérdezéssel, 2. passzív megfigyeléssel, 3. tematikus interjúval és kötetlen beszélgetéssel, melyet diktafonra rögzítettem.

Szlovák nemzetiségi gimnázium mindösszesen két városban található Magyarországon, Budapesten és Békéscsabán. Az előző a Szlovák Tanítási Nyelvű Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Diákotthonon, az utóbbi a Szlovák Gimnázium, Általános Iskola és Kollégiumon belül működik. Ennek megfelelően eredeti elképzelésem szerint német területen is egy budapesti és egy vidéki német nemzetiségi gimnáziumban terveztem a nyelvhasználati kutatás megvalósítását, a budapesti Német Nemzetiségi Gimnáziumban és a pilisvörösvári Friedrich Schiller Gimnáziumban. A későbbiekben viszont a kérdőívek kitöltésével további három német nemzetiségi gimnáziumot is felkerestem, mivel a 93 szlovák kérdőívvel szemben az első két német nemzetiségi gimnáziumból csak 74 értékelhetően kitöltött kérdőív állt rendelkezésemre. A budapesti Tamási Áron Általános Iskola és Német Két Tannyelvű Nemzetiségi Gimnázium, a bajai Magyarországi Németek Általános Művelődési Központja Gimnázium és a pécsi Leőwey Klára Gimnázium nemzetiségi tagozata közreműködésének köszönhetően a német nemzetiségi gimnáziumokat látogató tanulók nyelvhasználati szokásait 108 kérdőív alapján végezhettem.

A nyelvhasználati kérdőív 102 kérdést tartalmaz, melyek összeállításánál elsősorban a Kiss Jenő által közvetített kérdőívmutatványokat ¹, valamint Uhrin Erzsébet²,

¹ Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002: 47-56.

² Uhrin Erzsébet: A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználatára. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba, 2004: 263-282.

Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella³ kérdőíveit vettem alapul. A nyelvhasználati kérdőív az alábbi témaköröket tartalmazza: 1. Személyes adatok, 2. Nyelvhasználat a családban, 3. Iskola, 4. Szabadidő és kultúra, 5. Ügyintézés, vásárlás, orvosnál, 6. Intim szféra, 7. Külföldi kapcsolatok, 8. Nyelvi önértékelés, a nyelvhez való kötődés, 9. A jövőre vonatkozó tervek.

A kérdőíveket az iskolaigazgatók és az osztályfőnökök közvetítésével juttattam a tanulókhöz, ezért az anonimitás biztosítása érdekében egyes iskolaigazgatók határozott kérésére eredeti elképzelésem ellenére nem tettem fel a tanulók lakhelyére, a szülők foglalkozására, a tanulók átlagosztályzatára, a családon belüli és a barátok közötti becenévre vonatkozó, valamint a hitélettel kapcsolatos kérdéseket.

A budapesti szlovák nemzetiségi gimnáziumban a kérdőívet kitöltő 35 tanuló közül 18 fő állandó szlovákiai lakhellyel rendelkező szlovák állampolgár, akik csupán középiskolai tanulmányaikat végzik Magyarországon. Az ő válaszaikat a magyarországi tanulók válaszaitól a nyelvhasználati szokások tekintetében elkülönítve kezelem, mivel a szlovák nyelvhez, a szlovák kultúrához és a magyarországi szlovák nemzetiséghez való kötődésük nem összehasonlítható a magyarországi tanulók nyelvi környezetével és érzelmi hátterével.

2. Az anyaggyűjtés és feldolgozás módszerei

Passzív megfigyelést, valamint tematikus interjúkat és kötetlen beszélgetéseket csak a budapesti és békéscsabai szlovák nemzetiségi gimnáziumban, a budapesti Német Nemzetiségi Gimnáziumban és a pilisvörösvári Friedrich Schiller Gimnáziumban folytattam. Iskolánként 10-15 tanítási órát kísértem figyelemmel passzív megfigyelőként, s a négy iskolában nyolcórányi hanganyagot rögzítettem a tanulókkal folytatott interjúk során.

Feltételeztem, hogy a tanulók nagy részére a nyelvi kompetencia szempontjából a magyardomináns kétnyelvűség a jellemző. Feltevésem szerint családon belül s az iskolai közösségben, de még inkább a különféle szabadidős tevékenységekben és az intim szférában mindkét nemzetiség esetében a magyar nyelv pozíciója jelentősen erőteljesebb.

³ Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007: 175-181.

Bár a német nemzetiségi gimnáziumokba a tanulók minimális nyelvtudással iratkoznak be, de a német nemzetiségi gimnáziumok iránt a német nyelv világnyelv jellege miatt nagy a kereslet ⁴, ezért feltételeztem, hogy a német nemzetiségi gimnáziumokat nagyobb arányban látogatják korábban nemzetiségi iskolai oktatásban nem részt vevő tanulók, illetve magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők gyerekei.

Mivel „kisebbségi körülmények között az anyanyelvű köznyelvi környezet mint a nyilvános, közéleti nyelvhasználat éltető közege általában hiányzik” ⁵, feltételeztem, hogy formális beszédhelyzetekben – polgármesteri hivatalban, postán, orvosnál, bevásárlás során – a nemzetiségi nyelv használata mindkét nemzetiség esetében elenyésző.

Két- vagy többnyelvűség esetén természetes a nyelvek váltakozó használata. A nyelvek vagy nyelvváltozatok közötti váltást egy megnyilatkozáson belül vagy egyazon beszédaktusban kódváltásnak nevezzük. ⁶ Feltételeztem, hogy mindkét nemzetiség esetében gyakori lesz a magyarra történő kódváltás, illetve a családon belül az adott nemzetiség tájnyelvét is használók körében előfordul a standard nyelv és a tájnyelv közötti váltás.

A válaszadó tanulók családon belüli, valamint a válaszadó tanulók és osztálytársaik, illetve tanáraik közötti nyelvhasználati szokásokat diagramon is ábrázolom. A szlovák nemzetiségi iskolák vonatkozásában a diagramok csak a magyarországi tanulók nyelvhasználati szokásait ábrázolják.

3. A dolgozat felépítése

A dolgozat törzsrészének első fejezetében a nyelvhasználati kérdőívek alapján a szlovák nemzetiségi gimnáziumok tanulóinak nyelvhasználati szokásait, a szlovák nyelvhez, a nemzetiségi iskolához fűződő viszonyulásukat, s a nyelv tekintetében a jövőre vonatkozó elképzelésüket vizsgálom. A második részben ugyanezzel a céllal és tartalommal vizsgálom a német nemzetiségi gimnáziumok tanulóinak a kérdőívekben adott válaszait. A harmadik fejezetben összevetem a szlovák és német nemzetiségi iskolák tanulóinak a kérdőívekben szerepelt válaszát, s levonom a következtetéseket. A negyedik fejezetben a tanítási órákon és a kötetlen beszélgetéseken tapasztalt kódváltási típusokat vizsgálom.

⁴ Bodonyi Edit: Nemzetiségi oktatásügy Magyarországon 1945-től napjainkig. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Tanszék, Budapest, 1999: 68.

⁵ Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002: 210.

⁶ Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat: Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002: 210.

4. A kutatás eredményei

Feltevésnek megfelelően mind a magyarországi szlovák, mind a német nemzetiségi tanulók túlnyomó többsége a magyar nyelvet tüntette fel saját maga, s szülei anyanyelveként is. A németdomináns, illetve kiegyensúlyozott kétnyelvűség csak azokra a német tanulókra jellemző, akik családjukkal hosszabb időt töltöttek Németországban vagy Ausztriában, s tanulmányaik egy részét is német nyelvterületen végezték.

A szlovák tanulók családjában, főleg a nagyszülők esetében gyakoribb a nemzetiségi nyelv használata, mint a német tanulók családjában. Várakozással ellentétben a nagyszülők nem beszélnek ritkábban a nemzetiségi nyelven az unokákkal, mint saját gyerekeikkel, sőt esetenként a nemzetiségi nyelv használatának gyakorisága tapasztalható az unokákkal szemben. Néhány hosszabb időt német nyelvterületen élő tanuló családjában előfordul, hogy a nagyszülők bár már egymás között is a magyar nyelvet használják, a tanuló az édesanyjával vagy édesapjával, a szülők anyanyelvétől függetlenül németül is beszél. A pécsi és bajai tanulók által kitöltött kérdőívek nem tekinthetők reprezentatív mintának, de arra engednek következtetni, hogy a Baranya és Tolna megyei német nemzetiségi családokban nagyobb hagyománya van a német nyelv használatának.

A szlovák nemzetiségi tanulók közül a gimnáziumot megelőzően nagyobb arányban végezték tanulmányaikat nemzetiségi iskolában. Ez azzal is összefüggésben van, hogy a német nemzetiségi gimnáziumokat a német mint anyanyelv miatt nem nemzetiségi származású tanulók is szívesen választják. Sajnálatos viszont, hogy a szlovák nemzetiségi gimnáziumokban nagyon alacsony azoknak a tanulóknak a száma, akik nyelvoktató szlovák nemzetiségi általános iskolát végeztek. Ez azt jelenti, hogy a nyelvoktató iskolákat végző tanulók az általános iskola befejeztével nem folytatják tovább szlovák nyelvi tanulmányaikat, hiszen Magyarországon mindösszesen két szlovák nemzetiségi gimnázium működik, s a magyar anyanyelvű középiskolák elenyésző számában folyik szlovák nyelvi oktatás. A német nemzetiségi gimnáziumokban nagyobb a nemzetiségi nyelvoktató általános iskolát végzők aránya, s azoknak a tanulóknak is lehetőségük nyílik a német nyelv további tanulására – bár nemzetiségi háttér nélkül – akik nem nemzetiségi gimnáziumban tanulnak tovább.

A nemzetiségi gimnáziumot mindkét nemzetiség esetében a nyelv magas szintű elsajátítása céljából választották elsősorban a tanulók. A békéscsabai gimnáziumban

emellett magas azoknak a tanulóknak az aránya, akik érzelmi okok folytán, a családi hagyományokat és pozitív példát követően döntöttek az iskola mellett. Sajnálatos, hogy mindkét nemzetiség esetében csak a tanulók töredéke tett arra utalást, hogy az általános iskola, illetve az ott tanító pedagógusok hatására, javaslatára döntött a nemzetiségi gimnáziumban történő továbbtanulás mellett. A tanulók többsége úgy véli, hogy a nemzetiségi gimnázium látogatása nagyobb terheket ró rájuk, amit elsősorban a szaktantárgyak nemzetiségi nyelven történő oktatásában, s a nemzetiségi nyelv és irodalom magas szintű követelményeiben látnak, emellett szlovák területen a nemzetiségi rendezvényeken való részvételt és szervezést is nagy számban megemlítik a tanulók. A nyelv magas szintű oktatását viszont az iskola többletszolgáltatásaként is értékelik a diákok, amelynek köszönhetően egyéb gimnáziumok tanulói számára nem járható lehetőségek is nyitottak számukra. A békéscsabai tanulók jelentős része emellett kiemeli az iskola családias jellegét s a tanárok segítőkészségét. A német tanulók jobb átlageredményt értek el a tárgyévvel megelőző tanévben magyar nyelv és irodalom, nemzetiségi nyelv és irodalom tantárgyakból egyaránt. Ez nyilván összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy a német nemzetiségi gimnáziumokba a szlovák iskoláktól eltérően komoly felvételi vizsgával szembesülnek a tanulók. Az osztályközösséget a budapesti gimnázium magyarországi tanulói értékelték a legnagyobb arányban rossznak vagy átlagosnak. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az iskolának sok szlovákiai diákja van, akikkel szemben a nyelvi megmérettetés kudarcélményt jelenthet a hazai tanulók számára.

A szabadidős tevékenység folyamán mindkét nemzetiség tanulóira jellemző a magyar nyelv dominanciája. A szlovák tanulók csak mintegy a kétharmadának van hozzáférése szlovák nyelvű televíziós csatornához, nekik is a választás lehetősége nélkül, ezzel szemben a német diákok számos lehetőség közül választhatnak. Nyomtatott sajtó olvasásában a szlovák tanulóira jellemző inkább a szlovák újságok és folyóiratok nyomon követése, az internet adta lehetőségeket viszont a német tanulók kissé nagyobb arányban veszik igénybe. Ez természetesen összefüggésben lehet azzal, hogy több német tanuló számára adott az internetszolgáltatáshoz való korlátlan hozzáférés lehetősége. A nemzetiségi médiumok ismeretében s figyelemmel követésében a szlovák nemzetiségi tanulók valamelyest aktívabbak, de mindamelllett mindkét nemzetiség esetében kiaknázatlanok a nemzetiségi sajtó nyújtotta lehetőségek. Legnagyobb arányban a budapesti gimnáziumok tanulóira jellemző, hogy nem ismerik a nemzetiségi folyóiratokat, lapokat, kiadványokat, televíziós és rádiós műsorokat. A szlovák és német tanulók egyaránt előszeretettel használják az angol nyelvet szabadidős tevékenységük során. Gyakran

választják a DVD-filmek nyelveként az angol nyelvet, gyakran látogatnak angol nyelvű lapokat az interneten, és néhány tanuló az angol nyelvű irodalmat eredetiben olvassa.

Ügyintézés, vásárlás során, s az orvosnál teljesen háttérbe szorult a nemzetiségi nyelv. Egy-két tanuló békéscsabai gimnazista időnként használja ezekben a szituációkban is a nemzetiségi nyelvet, de a magyar nyelv térhódítása egyértelmű.

Az intim szférában is a magyar nyelv dominanciája érvényesül. A tanulók jelentős többsége mindig magyarul álmodik, számol, s a gondolkodás nyelve is jellemzően a magyar. A szlovák tanulók közül többen káromkodnak mindkét nyelven. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy családon belül nagyobb arányban használják a szlovák nyelvet, de a budapesti gimnáziumokban a szlovákiai tanulók közvetítésével is megismerhetik a szlovák nyelvű káromkodási formákat. Saját kedvtelésből mindkét nemzetiség tanulóira jellemző, hogy nemzetiségi nyelvű dalokat is énekelnek, de emellett az angol nyelv előretörése itt is megfigyelhető.

Sok szlovák és német tanulónak vannak rokonai Szlovákiában, illetve Németországban vagy Ausztriában. A nagyobb távolság ellenére a német nemzetiségi tanulók gyakrabban találkoznak német nyelvterületen élő rokonaikkal, s jellemzőbb rájuk a magyar nyelv használata. Barátokkal mindkét nemzetiség tanulóit nagyobb számban rendelkeznek a célnyelvi országban, s velük gyakrabban használják a szlovák, illetve a német nyelvet. Külföldi tartózkodásuk során a többség úgy véli, hogy mindig vagy általában észreveszik az ott élő emberek, hogy ő nem odavalósi, de negatív élményről kevesen adnak számot. A tanulók jelentős hányada szerint nyelvhasználatuk különbözik a célnyelvi országban élőkétől. Az eltérés okát elsősorban a szegényes szókincsben, a nyelvtani hiányosságokban, a lassú beszédtempóban, a szleng hiányában látják. Néhányan utalnak a „magyaros” beszédre is, de a nyelvjárás használatát csak szórványosan említették.

Nyelvi önértékelésük szerint a tanulók mintegy négyötöde sokkal jobban vagy valamivel jobban ért, beszél, olvas magyarul, mint a nemzetiségi nyelven. A szlovák, illetve német nyelvi készségeiket az írás területén valamivel jobbnak érzékelik. A szlovák tanulók közül többennek tetszik jobban a helyi nyelvjárás, mint az iskolában tanult szlovák köznyelv, de mindkét nemzetiség tanulóira jellemző, hogy magasabb a tájnyelv tetszési indexe, mint aktív ismerete. A diákok mintegy egyharmada szívesebben tanul egy idegen nyelvet – jellemzően az angol nyelvet – nemzetiségi nyelvénél.

A tanulók mindkét nemzetiség esetében tovább akarnak tanulni az érettségit követően. Mindkét nemzetiség tanulóit számára vonzó a célnyelvi országban történő

továbbtanulás, de a jövőjüket inkább angol nyelvű országban képzelik el. Gyerekeikkel a tanulók többsége mindkét nyelven szándékozik beszélni, de még nagyobb számban igénylik számukra az iskolában a nemzetiségi nyelv oktatását. A német nemzetiségi tanulók közül többen szeretnének olyan munkaterületen elhelyezkedni, ahol felhasználhatják nyelvtudásukat. Ez minden bizonnyal összefüggésben van azzal, hogy a jelenlegi tapasztalat szerint szemben a szlovák nyelvvel a német nyelv használata helytől és szakmától függetlenül lehetséges lehet.

A budapesti szlovákiai tanulók nyelvhasználati szokásait többnyire anyanyelvük és a látogatott általános iskola nyelve határozza meg. Eltérő arányban, de valamennyi tanuló családjára jellemző a kétnyelvűség, s főleg a fiatalabb korosztály képviselőinél figyelhető meg a szlovák nyelv intenzívebb használata.

A kódváltás területén mindkét nemzetiség tanulói esetében tanítási órán és a kötetlen beszélgetések során is ugyanazokat a kontextuális és szituatív kódváltási jelenségeket figyeltem meg. A gyakori kódváltáshoz hozzájárult az is, hogy minden szituációban valamennyi jelenlévő személy kétnyelvű volt, s a kódváltás nem okozott kommunikációs zavart a partnerek között.

A nemzetiségi gimnáziumok tanulói kétségtelenül a legmagasabb szinten beszélnek a nemzetiségi közoktatásban részt vevő tanulók között a nemzetiségi nyelvet. Ennek ellenére a nyelvvizsgálati kutatásom eredménye azt mutatja, hogy az ő esetükben sem beszélhetünk kiegyensúlyozott kétnyelvűségről. Feltétlenül keresni kell a lehetőségeket, milyen módon lehetne erősíteni a nemzetiségi nyelvek presztízsét.

A szociolingvisztikai szempontú kutatásokon túlmenően érdekes és előremutató lenne a hazai nemzetiségi ifjúság nyelvében a szókincs, ezen belül a frazeologizmusok, a tükörfordítások vizsgálata, valamint a kódváltások típusainak mélyebb elemzése. Hasznos lenne a kutatások kiterjesztése a nemzetiségi általános iskolák tanulói nyelvhasználatára is, hogy ezáltal egy nagyobb számú réteg nyelvi állapotának az ismeretében képet kapjunk a nyelvváltás általános állapotáról a legifjabb generáció körében.

A dolgozat témakörében készült publikációk:

Nyelvhasználat a magyarországi nemzetiségi iskolákban In: Ifjúság – munka – kultúra. (A Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola Tudományos Kötetek), 121-127. Esztergom, 2005.

Používání jazyka v národnostných školách v Maďarsku. In: Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku. Materiály z jubilejnej interdisciplinárnej medzinárodnej vedeckej konferencie z príležitosti 15. výročia založenia VÚSM, 199-203. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba, 2006.

Ako ďalej? – Jazykový stav v našich národnostných školách. In: Slovenčina v menšinovom prostredí II. Štúdie z II. medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku, 582-587. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2008.

Körkép a magyarországi nemzetiségi iskolákról. A PPKE Vitéz János Kar szervezésében „A katolikus felsőoktatásért – az emberért, az élhető környezetért” címmel 2008. november 19-én megtartott konferencián elhangzott előadás. (Konferenciakötet megjelenés alatt)

Národnostné školy, používanie jazyka. In: Kontakty, identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej. (Az identitás összefüggései. Köszöntőkönyv Gyivicsán Anna tiszteletére) (megjelenés alatt)

Slovenčina ako prostriedok komunikácie v slovenských národnostných školách v Maďarsku. A besztercebányai Bél Mátyás Egyetem szervezésében „Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie” címmel 2009. szeptember 23-24-én megtartott konferencián elhangzott előadás. (A konferenciakötet előkészítés alatt)